

Rudolf Thunander

Den svenska hovrätten i 1600-talets rättsliga system

När Gustav II Adolf år 1611 blev Sveriges kung inleddes på allvar ett bevästande av den centrala regeringsmakten och en utbyggnad av dess institutioner. Ett av de områden som tidigast blev föremål för den nya regeringens uppmärksamhet var rättsväsendet. Redan 1614 inrättades Svea Hovrätt som en härads- och rådstugurätterna överordnad instans, bland annat med syfte att få slut på de kaotiska förhållanden som påstods ha rått med "oändelige klagomål som Oss dageligen ifrån Våre trogne undersåtar, menige riksens inbyggare, högre och lägre, förekomma, att lag och rätt icke bliver tillbörligen handhavd och skipad så som rättvisan och ett välbeställt regemente kräver."¹

Hur detta reformerade rättssystem med nyskapelserna Svea Hovrätt och dess senare tillkomna systerhovrätter i Åbo, Dorpat och Jönköping kom att te sig under 1600-talet kan beskrivas med hjälp av några av de begrepp som lanserats av den forskning, som studerar förvaltningen i det politiska systemet ur statsvetenskaplig synpunkt.² Förvaltningen ses då i sin funktion som tillämpare och verkställare av auktoritativa beslut, som fattats av en överordnad beslutsfattare. Under 1600-talet växte en instansordning fram, där nivåerna centralt, regionalt och lokalt fick sina motsvarigheter inom rättsväsendet i Kungl Maj:t, hovrätt och underrätt. Avsikten med denna framställning är att med hjälp av den principskiss av en förvaltning och de termer, som den nämnda forskningen använder sig av belysa några frågor, som rör dessa nivåer, förhållandet och interaktionen dem emellan samt formerna för den styrning och kontroll, som förekom i verksamheten.

Utgångspunkt är existensen av en beslutsfattare, som fattar auktoritativa beslut och som uppdrar tillämpning och verkställande av dessa beslut till en förvaltning. I en sådan schematisk bild på det svenska rättsväsendets område är det 1600-talets hovrätter och underrätter, som tillsammans utgör förvaltningen. Det var dessa institutioner, som hade att svara för den praktiska tillämpningen av Sveriges lag, eller som det hette med tidens språkbruk, att "administrera den heliga Justitian." Det auktoritativa beslutet med stort B utgjordes då av lagen, ett slags måldokument som också fungerade som ett styrdokument, till exempel i rättegångsbalken med dess regler om de former under vilka tillämpningen skulle ske. När 1600-talet gick in och reformeringen

av dess rättsväsende inleddes, gällde Magnus Erikssons stadslag från 1350, kung Kristoffers landslag från 1442 samt det tillägg till landslagen av delar av Mose lag i Gamla Testamentet, vanligen kallat landslagens Appendix, som gjordes 1608. För 1600-talets beslutsfattare på högsta nivå, kungar och regeringar, var emellertid inte alla beslut fattade i och med existensen av de nämnda lagarna. Samhällsutvecklingen gick raskt och de gamla lagarna visade sig ofta otillräckliga. Nya förordningar och stadgar med status av lag utfärdades därför under hela 1600-talet av Kungl Maj:t, bakom vilket begrepp monarker, regeringar och råd i växlande kombinationer dolde sig. Att tillämpa dessa lagar blev då uppgiften för den förvaltning, som utgjordes av hovrätter och underrätter. När styrning och kontroll inom denna förvaltning i det följande beskrivs är det med utgångspunkt från handlingar i Göta Hovrätt i Jönköping, som började sin verksamhet 1635.

Hovrätten och Kungl Maj:t

Hovrätternas verksamhet styrdes av de grundläggande dokument, som utfärdades vid inrättandet av den första hovrätten, rättegångsordinantian av 1614 och rättegångsprocessen 1615.³ Där fanns alla de yttre formerna för verksamheten fastlagda, antalet ledamöter, sessionstider, förfarande vid omröstningar etc och där fanns också dess uppgifter som övervakare av underrätterna preciserade. Förutom denna generella styrning i form av styrdokument hade Kungl. Maj:t möjlighet att styra genom att som befattningshavare i hovrätten utse de personer, som ansågs lojala och tilltröddes förmåga att agera enligt uppdragsgivarens intentioner. Hovrättens män var kungens män: det var Kungl Maj:t som utsåg hovrättens president, vice president, assessorer och de viktigaste tjänstemännen.

Några begränsningar fanns emellertid: presidenten skulle vara riksråd och vid valet av assessorer hade hovrätten s k presentationsrätt. Det innebar att hovrättspresidenterna skulle hämtas ur den krets på 25 à 30 personer som utgjorde riksrådet och att till assessor en av de sex, som hovrätten presenterat skulle utses. Det förekom emellertid upprepade gånger att Kungl Maj:t förbigick hovrättens kandidater och utsåg andra. Möjligheten att besätta ämbetena med ur Kungl Maj:ts synpunkt rätt män och på det sättet utöva en form av rekryteringsstyrning var sålunda i praktiken stora. Ytterligare en omständighet band assessorerna närmare till sin uppdragsgivare, nämligen den ed de var ålagda att avlägga och som uppfattades som ett slags lojalitetsförklaring med Gud som vittne.⁴ På motsvarande sätt kunde assessorer, som svikit förtroendet de fått och brutit sin ed, utan vidare avsättas.⁵ Hovrättens verksamhet styrdes alltså av denna rekryteringsstyrning och av de styrdokument som lag och förordningar utgjorde. Därmed lät Kungl Maj:t det vara nog; någon detaljstyrning var det aldrig frågan om. Förhållandet kan betecknas som förtroendefullt.

Någon organiserad aktiv systematisk kontroll av hovrättens verksamhet

från Kungl Maj:ts sida förekom inte. Den var lämnad att inom de givna ramarna fullgöra sin uppgift att tillämpa lagen. Den kontroll som förekom var av annat slag och varierade beroende på vilken typ av mål det gällde. I de civila målen, som gällde tvister om "jord, gods och penningar" fanns ett rättsmedel, genom vilket ett mål kunde föras från hovrätten upp till Kungl Maj:t. Det kallades *beneficium revisionis* och innebar att den part, som i hovrätten förlorat ett tvistemål, kunde begära revision hos kungen. Det var visserligen ingen rättighet, som utan vidare kunde utnyttjas, utan berodde i varje enskilt fall på den kungliga nåden; revision beviljades inte som det hette "genom något vädjande utan genom ödmjuk böneskrift".⁶ Utvecklingen blev emellertid sådan, att möjligheten till revision kom att uppfattas mer eller mindre som en rättighet; antalet beviljade revisioner blev också efterhand så stort att man i rådet tog upp allvarliga diskussioner om hur behandlingen av dessa mål skulle organiseras.⁷

Beneficium revisionis innebar ingen ny rättegång inför Kungl Maj:t utan i princip bara "avdömde acters overseende" men utgjorde ändå en inbyggd möjlighet till kontroll av hovrättens dom. Kontrollen av hovrättens lagtillämpning i de civila målen kan alltså sägas ha skett genom att missnöjda parter hörde av sig till Kungl Maj:t genom ansökan om revision. Då kunde hovrättens tillämpning gillas eller korrigeras, men så länge sådana ansökningar inte kom in, lämnades hovrätten i fred för ingripanden. Det var en typ av passiv kontroll som kallats institutionaliserad *feed-back*.⁸ Initiativet till kontrollen togs inte av uppdragsgivaren Kungl. Maj:t utan av den förlorande parten i tvistemålet. När hovrätten dömde i ett mål av detta slag skedde det alltså i medvetandet om att dess dom inte nödvändigtvis var den slutliga utan kunde utsättas för Kungl Maj:ts prövning.

I brottmålen, som rörde gärningar mot "liv, lem och frid" var förhållandet annorlunda. Något rättsmedel som gjorde det möjligt för en dömd i ett brottmål att vädja till högre instans utvecklades inte under 1600-talet. Alla mål som hade karaktär av "hals- och livssaker", det vill säga i princip alla mål som rörde grova brott och som i underrätterna belagts med dödsstraff eller annat strängt straff, skulle ändå underställas hovrätten innan de exekverades. Där skulle underrätternas rannsaking och dom prövas och om allt då bedömdes vara skett i laga ordning, brottet uppenbart och bekänt, kunde hovrätten fastställa dödsdomen. Om det emellertid fanns omständigheter i målet, som kunde tala för att vederbörande borde slippa undan dödsstraffet, skulle detta inte avgöras av hovrätten utan av Kungl Maj:t själv. Allt detta var styrt genom föreskrifter i rättegångsordinantian. Vid behandlingen av en underställd dödsdom hade hovrätten därmed i princip två alternativ, att fastställa domen eller att referera (hänskjuta) målet till Kungl Maj:t. Målet betecknades då som en "referendesak" till skillnad från en "revisionssak", som avsåg ett civilt mål.

Så såg förutsättningarna för hovrättens behandling av brottmålen ut på papperet. I praktiken blev utvecklingen emellertid en annan. Det började med att hovrätten i kungens "fjärran frånvaro", *d v s* när kungen befann sig utomlands, fick befogenhet att också benåda en dödsdömd. Denna befogenhet

utökades alltmer så att hovrätten i själva verket under större delen av 1600-talet kom att utgöra den instans som avgjorde frågan huruvida en dödsdom i underrätten skulle gå i verkställighet eller inte. Förutom alternativen att fastställa en dödsdom eller att referera den till kungen hade den också alternativet att upphäva den.

Utvecklingen kan belysas med några siffror från Göta Hovrätt och dess behandling av underställda brottmål från Småland och Öland under tre olika perioder av 1600-talet.⁹ Under dessa perioder underställdes sammanlagt 1.336 dödsdomar, av vilka hovrätten fastställde 280 och upphävde 976. I endast 80 fall refererades sådana domar till Kungl Maj:t, de flesta eller 61 mål under 1600-talets sista decennium.¹⁰ Inom de ramar som styrningen drog upp fanns alltså i brottmålen ett så brett spelrum för hovrätten, att den i 94% av alla underställda dödsdomar självständigt kunde avgöra målen. Det totala antalet underställda mål under samma perioder var 1.774, bland vilka bl a domar till andra stränga straff än dödsstraff, till exempel biltoghet, förekom och om de 80 refererade målen i stället ställs i relation till dessa framstår hovrättens självständiga ställning i brottmålen ännu tydligare (mellan 95 och 96%). Den gängse formella bilden placerar in hovrätten i en hierarkisk ordning under Kungl. Maj:t som den högsta domsmakten och över underrätterna. Reellt kom den emellertid i brottmålen att inta positionen som högsta instans och i praktiken bli den konungens domstol, som den första hovrätten var avsedd att bli.

Under 1690-talet förekom några ingripanden från de enväldiga kungarna, som utgjorde den form av styrning som kallas återstyrning och som innebär att uppdragsgivaren avger ny styrningssignal, om han anser att förvaltningen frångått den ursprungliga. Det gällde framför allt hovrättens behandling av några brott, som nämndes i Guds lag (Appendix) och som enligt denna skulle straffas med döden, men där hovrätten ”funnit lindrande skäl” och benådat. Det var i synnerhet under Karl XII:s korta tid som landets högste domare, det vill säga under den tid han fungerade som ordförande vid de sessioner i rådet som behandlade justitieärenden (dec 1697 – april 1700), som några sådana återföranden av hovrätten till lagens bokstav skedde. ”Varandes Guds heliga ord härutinnan klart och uttryckeligt” förklarade han.¹¹

I övrigt måste emellertid Kungl Maj:t av de nämnda siffrorna att döma ha ansett den styrning som dokument och rekrytering utgjorde som fullt tillräcklig. Ingen detaljstyrning förekom, hovrätten kunde i sin lagtillämpning agera tämligen fritt och självständigt i brottmålen, förlitande sig på Kungl Maj:ts förtroende. Förhållandet gav också utrymme för bland annat den omvandling av straffrätten som ägde rum och som resulterade i en minskning av de fastställda dödsdomarna med 70%.¹² Dessa avgöranden blev aldrig föremål för aktiv systematisk kontroll; några andra brottmål än de 80, som hovrätten själv lät gå vidare, kom inte till Kungl. Maj:ts kännedom. I jämförelse med de civila målen är skillnaden anmärkningsvärd: genom möjligheten till revision i dessa fanns en ständig och latent kontrollmöjlighet inbyggd, som helt saknades i brottmålen.

Hovrätten och underrätterna

I rättegångsordinantian hade hovrätten fått uppgiften att öva tillsyn över och kontrollera underrätterna. Uppgiften var tredelad:

- 1 Alla domar i hals- och livsaker, d.v.s i princip alla dödsdomar, men också domar, där någon för grova brott dömts till biltoghet eller stympning, skulle som nämndes ovan underställas hovrättens prövning innan de verkställdes.
- 2 Varje år skulle ett exemplar av underrättens dombok levereras in till hovrätten för granskning.
- 3 Om man i underrätten tvekade om lagens rätta mening eller i övrigt var osäker skulle man vara skyldig att uppskjuta domen och avvakta besked från hovrätten.

Härads- och rådstugurätter var styrda av regler i de gamla lagarnas rättegångsbalkar med deras föreskrifter om hur ting skulle hållas och rättegångar gå till. Kontrollen av deras verksamhet blev genom dessa rättegångsordinantians tre regler lagd i hovrätternas hand. Inom sina jurisdiktionsområden hade de därmed fått utomordentliga befogenheter att styra och kontrollera och därmed verka för den rättssäkerhet och enhetlighet man centralt strävade efter.

Relationen mellan beslutsfattaren Kungl. Maj:t och hovrätten var i så måtto präglad av förtroende som att kungen inom de ramar som lag och styrdokument gav, lät sin hovrätt agera och avstod från att lägga sig i. Mellan de delar av förvaltningen, som utgjordes av hovrätt å ena sidan och underrätter å den andra karakteriserades förhållandet snarare av misstroende. Underrätterna var underkastade aktiv kontroll från hovrättens sida, en kontroll som emellertid även på denna nivå blev av olika typ, beroende på om det gällde civila mål eller brottmål.

Vid mitten av 1600-talet utgjorde de civila målen ungefär hälften av ärendemassan vid en häradsrätt.¹³ I dessa mål fanns appellationsrätt och därmed en möjlighet till kontroll. Förutsättningen för att en sådan skulle komma till stånd var emellertid att en missnöjd part kunde och ville föra målet vidare. I så fall kunde det under idelig prövning gå hela vägen ända upp till Kungl Maj:t, men initiativet till kontrollen togs inte av någon av instanserna utan av en part i målet. I brottmålen däremot var kontrollen inbyggd i systemet och inträdde automatiskt: där straff som döden eller biltoghet utdömts och som underrätten var skyldig att underställa, granskades dess dom och rannsaking i detalj. Det var en kontroll, som var så ingående som kontroll överhuvudtaget kan bli, eftersom hovrätten själv oftast övertog ansvaret för utgången i de mål som gällde liv eller död. Under de undersökta åren skedde det i 94% av fallen. Det var dessutom en kontroll i förhand och som genomfördes medan det ännu var möjligt att ändra domen. Den årliga granskningen av domböckerna däremot, som gällde både alla övriga brottmål och de tvistemål, där appellation inte skett, var en kontroll i efterhand. Genom den kunde hovrätten visserligen ta del av och ta ställning till allt som förekommit under året, men de domar som redan fällts och gått i verkställighet kunde den inte ändra. Kontrollen riktades därför snarare mot domaren och hans agerande.

Man kan alltså påstå, att inte ett enda beslut, som fattades i en underrätt i princip var undantaget från någon form av kontroll. I civilmålen fanns appellationsrätt, i de allvarigare brottmålen förelåg underställningsskyldighet och handläggningen av alla återstående mål kontrollerades varje år genom domboksgranskningen. Inte nog med detta: varje tendens till en friare lagtillämpning skulle förebyggas genom skyldigheten att vid minsta tveksamhet om lagens lydelse eller tolkning invänta hovrättens besked.

Om hovrätten sålunda stod den högsta domsmakten nära och i brottmålen endast utsattes för passiv kontroll i en omfattning som den egentligen själv bestämde, skulle underrätternas verksamhet enligt rättegångsordinantians intentioner kontrolleras betydligt mera närgånget. Genom underställningsförfarandet, förskrifterna om förspörjande etc kan det se ut som om underrätternas utrymme för självständiga avgöranden i princip hade försvunnit. Det är emellertid en synvilla; fortfarande avgjordes en stor del av ärendemassan vid en vanlig häradsrätt utan annan kontroll från hovrättens sida än efterhandsgranskningen av domböckerna, en kontroll som tidvis var ytlig och eftersatt.¹⁴

Den andel av brottmålen, som var av sådan karaktär att de antingen underställdes eller gav anledning till så kallade förspörjanden kan uppskattas till minst 15%.¹⁵ Återstoden, 80–85% av brottmålen eller 40 till 45% av samtliga mål, skulle då kunna kallas ett av hovrättens kontroll tämligen ostört område. Handläggningen skulle självklart ske efter lagens regler om stämning, vittnen, protokoll etc, men ett utrymme för självständigt agerande förelåg ändå när mål avgjordes som rörde sedlighetsbrott (lägersmål, mökränkning etc), lindrigare våldsbrott (slagsmål, blodvite, blånad etc), förtalsbrott (okvädande, ärerörig beskyllning etc) och småstöld, alla brott som straffades med böter. Det var mål, där ingen appellationsmöjlighet fanns och vilkas handläggning inte kontrollerades förrän långt i efterhand. Detta skulle då ha varit ett möjligt utrymme för en underrätts självständiga avgöranden. Exempel på att utrymmet utnyttjades saknas inte: man satte ner böter med hänvisning till vederbörandes ungdom, fattigdom, fåkunnighet etc, man frikände och man såg till att konflikter löstes inför sittande rätt "med händers sammantagning" utan att någon påföljd dömdes ut.

Avståndet mellan underrätt och hovrätt på den hierarkiska stegen var heller inte så stort som det kanske kan förefalla. Under alla de undersökta perioderna lät underrätterna i sina brottmålsrannsakingar hovrätten veta vilken syn de hade på brottslingen och det enligt lagen utdömda straffet, om de till exempel ansåg att han borde avrättas och definitivt elimineras eller om han kunde tänkas bli återanpassad i gemenskapen och därför få behålla livet. Det fanns öppna kommunikationskanaler mellan nivåerna och exemplen är många på att de framförda synpunkterna beaktades när straffet slutligt skulle bestämmas.

Kungl. Maj:t och den förvaltning, som hovrätten tillsammans med underrätterna utgjorde, och den instansordning som skapades i och med rättegångsordinantian, kan sålunda inte bara framställas som en enkel hierarkisk steg. Förhållandet mellan nivåerna blev i praktiken för det första sådant att hovrät-

ten länge kom att inta positionen som högsta instans i livssaker, även om Kungl Maj:t hade rätten till den och en ständig och latent möjlighet att inta den. För underrätterna, som kan framstå som kringgårdade av styrnings- och kontrollåtgärder och definitivt innotade under hovrättens övervakning, var för det andra avståndet till hovrätten ingalunda oöverkomligt. De gjorde sin röst hörd och de utnyttjade sitt spelrum. Tecken på att de hänföll åt någon vildvuxen rättskipning eller äventyrlig lagtolkning saknas egentligen; ingripandena från hovrättens sida mot häradsrätternas lagläsare för så kallade fauter var relativt få,¹⁶ vilket tyder på att rättskipningen fungerade och att blotta existensen av en kontrollfunktion verkade styrande.

Den svenska hovrätten hade en nyckelroll i 1600-talets rättsliga system. I brottmål, där lagen föreskrev dödsdom och där underrätterna utdömt sådan, utövade den i praktiken högsta domsmakten. "I livssaker have ingen våld att vädja" var den sammanfattning av situationen som lagkommissionen 1643 gav¹⁷ och det är i denna olika syn på civila mål och brottmål, som förklaringen till hovrättens ställning i "livssaker" kan sökas. Hovrättens nyckelroll understryks ytterligare av de omfattande befogenheter den hade att övervaka och kontrollera underrätternas verksamhet. Hur den sedan agerade i sin position som den instans som avgjorde en dödsdömds öde och hur den löste sin uppgift att kontrollera underrätterna, vilka medel och metoder den använde och vilka effekter dess styrning och kontroll i själva verket fick, är emellertid en annan historia.¹⁸

Noter

1. Joh. Schmedeman: Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justitiae och Executions Åhren, (Stockholm 1706), s. 134.
2. Lennart Lundquist: *Förvaltningen i det politiska systemet.* (Malmö 1971).
3. Båda tryckta hos Schmedeman s. 130ff respektive s. 143ff.
4. Eden återgiven hos Schmedeman s.146f. Beträffande edens helgd se Göran Inger: *Svensk rättshistoria* (Lund 1983) s. 53.
5. 1683 avsattes assessorerna Gyllengrip, Queckfeldt och Humble efter att i ett mål ”sitt domareämbete så illa och oförsvarligen förvaltadt att Kungl. Maj:t finner dem ovärdiga att det vidare bekläda, varför de såsom ovärdiga därifrån nu dömes.” Rudolf Thunander: *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699.* Rättshistoriskt bibliotek XLIX (Lund 1993), s. 211f.
6. Rättegångsprocessen punkt 35. Se Schmedeman s. 161.
7. Thunander a.a. s 280.
8. Lundquist a.a. s. 103.
9. Perioderna är 1635–1644, 1655–1664 och 1681–1699.
10. Thunander a.a. s 195.
11. Schmedeman s.1503 (24.3.1698 om incest), s. 1522 (22.10.1698 om dubbelt hor) samt s. 1549f (29.3.1699 om våld mot föräldrar).
12. Under perioden 1635–1644 fastställde Göta Hovrätt 160 dödsdomar men bara 48 under perioden 1681–1699. Thunander a.a. s 167.
13. Johan Söderberg: En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660. I *Historisk Tidskrift* 1990:2. Vid de häradsrätter, från vilka Söderberg lämnar uppgifter från åren 1638–1659 var 1.103 mål av totalt 2.299 civila mål (= 48%).
14. Thunander a.a. s. 237.
15. Under åren 1603–1648 var 73 av 415 (= 17.5%) straffpåföljder, som utdömdes vid Gullbergs häradsrätt av den karaktären att de skulle underställas. I återstoden av målen (= 82.5%) föll alltså den slutliga domen i häradsrätten. Jan Sundin: *För Gud, staten och folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840.* Rättshistoriskt bibliotek XLVII (Lund 1992) s. 141.
16. Thunander a.a. s. 245.
17. C.J. Wahlberg (utg): *Åtgärder för lagförbättring 1633–1665,* (Uppsala 1878), s. 125. Jämför Sven Bergendahl: *Bidrag till de svenska rättsmedlens historia* (Uppsala 1916) s. 160ff.
18. Se härom Thunander a.a., där också hovrättens roll i den utveckling som kallats den judiciella revolutionen belyses.